

Ivana Morić
Sveučilište u Zadru

OBIČAJI DELMATA

Radna tematika bazira se u četiri temeljna poglavlja u kojima autorica pregledno iznosi povijest Delmata kroz nekoliko stoljeća, pregled specifičnosti delmatskog naselja te društva i privrede. Uz sve to, kultura Delmata razrađena je na samom kraju gdje se uz prigodne fotografije odaje pravi dojam onog vremena.

Ključne riječi: Delmati, društvena povijest, željezno doba, antika

1. UVOD

Kultura i običaji čine dušu svakog naroda, a upravo je taj dio društva Delmata jedan od manje poznatih, a jednako važnih dijelova njihove povijesti. Sama događajna povijest, odnosno njen otpor romanizaciji tijekom stoljeća i pol, relativno je dobro istražena, no tema ovog rada bit će upravo ona druga strana koja je i omogućila Delmatima da se odupru snažnim vojnim i kulturnim napadima Rima. Dakle, u ovom radu će se iznijeti jedan pregled delmatskog društva i njihovih običaja unutar zajednice. Izdržljivost Delmata u sukobu s Rimom i njihov otpor romanizaciji usko su povezani uz njihovo uređenje, kulturu, umjetnost i vjerovanja. Da nisu imali snažan identitet i sebi svojstven način života vrijedan te žrtve koju su podnijeli tijekom 160 godina ratovanja, ne bi toliko dugo opstali. Upravo ta činjenica da se jedna relativno mala zajednica borila i toliko dugo odupirala moćnom divu utjelovljenom u Rimu zapravo najviše fascinira. I zapravo kad uspoređujete ta dva subjekta kao i razlike u njihovoj brojnosti i veličini teško je shvatiti da je vojska moćnog Rima postizala velike vojne uspjehe i širila nemilosrdno svoje granice na sve strane svijeta, a da je samo uz izuzetne napore savladavala ratnike te domorodačke zajednice. Upravo je to bio glavni pokretač pri izboru ove teme, dubinski proučiti njihovu kulturu, odnosno njihovu svakodnevicu. Iako ću uglavnom izlaganje temeljiti na podacima koji se odnose na vrijeme rimske prisutnosti u Iliriku, bit će napravljen i mali osvrt na njihove početke, odnosno razdoblje kad je došlo do njihova formiranja u kasnom brončanom i starijem željeznom dobu.

Antički izvori ih prvi put spominju u 2. st. pr. Kr. prilikom prvog okršaja s Rimom, što je bio samo jedan u nizu čimbenika koji će oblikovati njihovo društvo tijekom tih posljednjih stoljeća prije Krista, ali sigurno ne i najbitniji čimbenik njihova razvoja.¹ Zato će za bolje razumijevanje teme biti potrebno dati jedan pregled autora koji su se dotakli Delmata te svjesno ili slučajno doprinijeli poznavanju njihove kulture. Ujedno će biti potrebno iznijeti kronologiju delmatsko-rimskog sukoba. Sama kronologija sukoba ništa ne znači za poznavanje njihova društva bez poznavanja tla na kojemu je to društvo raslo i gospodarstva koje ga je othranjivalo. Tijekom pisanja ubacit ću i nekoliko rečenica koje će se odnositi na klimu i tlo na kojem su stanovali i koje je utjecalo na oblikovanje njihova društva i gospodarstva, trgovine i načina života. Njihova je stočarska svakodnevica uvelike oblikovala kulturu i vjerovanja koja su postavila okvire unutar kojih su se organizirale gradine i gradinski

¹ Zasigurno je veći utjecaj na društvo i kulturu Delmata imalo Ilirsko kraljevstvo u čijem su sastavu bili i sami Delmati.

život Delmata. Sukladno tome bit će praćen njihov razvoj od samog početka i kasnobrončanodobnih populacija do formiranja Delmata. Upravo će njihovo društvo kao temeljni nositelj bogatoga duhovnog života biti opširno opisano i obrazloženo u ovome radu. Sukladno tome velik dio rada bit će posvećen njihovom društvu i ustroju zajednice kakve su poznavali antički pisci, a preko kojih se može zaviriti i u nepoznatu povijest Delmata u predrimskom razdoblju. Delmatsko se društvo razvijalo unutar zidina gradinskih naselja koja su odisala njima svojstvenim međuljudskim odnosima. Delmati su u zaštiti gradina pronašli vremena za umjetnost, kulturu, tkanje nošnji, izradu nakita i slično. Unutar zajednice Delmata odvijao se i odgoj mladih naraštaja koji su čuvali predaju o samostalnosti Delmata, o njihovom načinu života i vrijednosnim normama koje valja poštovati. Iako su mnoge strane delmatskog društva nama ostale nepoznate neke od njih su relativno dobro poznate i daju nam temelje za poznavanje delmatske svakodnevice.

Kao i sva društva tokom povijesti, i Delmati su imali razvijenu duhovnu kulturu koja se uklapala u širi mozaik božanstava istočnojadranske obale. Da su im njihovi bogovi i obredi njima posvećeni bili od velike važnosti, govori i velik broj arheoloških nalaza, reljefa s prikazima božanstava. Ti spomenici gotovo prenose njihove mitove o bogovima i božicama, te o sveprisutnim nimfama. No, prenose nam također i nešto jednako važno. Daju nam sliku delmatske žene i muškarca, prikazanih u liku božanstava jer je Delmat jedino prema sebi mogao stvoriti imaginarnu sliku vlastita božanstva, obukavši ga u svoje najsvečanije nošnje i dajući mu najplemenitije uloge pri uklesavanju na kamen Dalmacije.

2. PREGLED POVIJESTI DELMATA

2.1 Delmatska grupa u starije željezno doba (9.-4. st. pr. Kr.)

Iako će se ovaj rad bazirati na kulturi i običajima Delmata iz razdoblja kada o njima znamo najviše, odnosno vremena većih sukoba s Rimom i njihove romanizacije, potrebno je naglasiti korijene njihova identiteta i ukratko iznijeti njihovu prapovijest te glavne smjernice razvoja kako bi se dobila šira slika njihova kontinuirana razvoja i formiranja jedinstvenoga društvenog i kulturnog identiteta.

Razvoj delmatske grupe započeo je na obali između Krke i Neretve, ali ujedno zahvaćajući i prostore jugozapadne Bosne i zapadne Hercegovine. Na tome prostoru, ali naravno i njemu susjednim krajevima na Jadranu polagali su se temelji željeznodobne kulture još od kasnoga brončanog doba.¹ Razvoj delmatske grupe je vrlo vjerojatno obuhvaćao više etničkih zajednica koje su djelovale na određenom prostoru te vjerojatno dijelile i zajednička iskustva pri svakodnevnim nedaćama i blagodatima zaposjednutog prostora te ih je upravo to najvjerojatnije i zbližilo pa su se najkasnije u 4. st. pr. Kr. ujedinile pod vodstvom tada najmoćnijeg plemena među njima, Delmata. Ako tu grupu uspoređujemo s Histrima, Japodima ili Liburnima onda svakako možemo reći da Delmati nisu etnički kompaktni.²

Jedan od dokaza da njihova prošlost seže još u kasnobrončano doba jest lučna fibula tzv. tipa Golinjevo. Njen oblik (strmo uzdignut i asimetričan luk) nagovještavaju delmatski ukus koji će se održati stoljećima.³ Također su na fibulama tog tipa bili urezivani i jednostavni uzorci zapadnobalkanskoga geometrijskog stila. Željezno doba se u punom smislu

¹ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 319.

² S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 319.

³ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 319.

očitovalo, odnosno započelo na delmatskom prostoru u 9. st. pr. Krista.⁴ U tome su razdoblju nastanjene i brojne gradine koje su bile povezane u određene sustave radi što bolje organizacije cjelokupnog prostora. Dosada je utvrđeno postojanje 400 gradina, ali istraživalo se samo one u unutrašnjosti. Prilikom istraživanja utvrđeno je da je samo nešto više od polovice poznatih gradina bilo trajno nastanjeno dok je ostatak služio vjerojatno kao skrovište prilikom ispaše, seoba ili skloništa od opasnosti, a neka i kao mjesto za povremeno okupljanje plemena pri značajnijim plemenskim svečanostima i kultu. Za delmatske utvrde u unutrašnjosti birani su položaji koji su omogućavali potkovasti tlocrt naselja.⁵ Na obalnom području osobito između Trogira i Splita podignute su gradine koje su uz ulogu trajnog obitavališta imale kultno-grobnu namjenu, ali i obrambeno - stratešku ulogu. Na rijeci Cetini je otkriven i tip sojeničkog naselja. Grobna arhitektura je odgovarala liburnskom tipu, a uz groblja na ravnom s kamenim sanducima podizali su se i grobni humci, kameni ili zemljani. Tek se od 4. st. pr. Kr. počeo jače osjećati grčki utjecaj na grobni ritual Delmata.⁶ Relativno manji utjecaj se naravno širio i iz grčkih kolonija kao što su Issa, Pharos, a osobito iz isejskih naseobina Tragurion i Epetion. Kod Delmata su također bile u upotrebi kolektivne grobnice s ukopima, kakve nalazimo i kod Histra i Liburna. Tijekom 8. i 7. st. pr. Kr. izražena je veća povezanost delmatske kulture s liburnskom, a kasnije će doći do slabljenja tih veza u korist glasinačkog kruga. Grčki se utjecaj očituje na priobalju već u 6. st. pr. Kr., o čemu svjedoče korinthske vaze nađene na prostoru Salone, a gdje će se kasnije smjestiti i Delmati.⁷ Nažalost, zbog nedovoljnih arheoloških podataka, one danas samo služe kao muzejski izložci ili u najboljem slučaju samo su potvrda postojanja živih trgovačkih veza Grka u Jadranu u 6. stoljeću. Međutim, bitno je napomenuti da je taj uvoz bio odvojen od domorodačke kulture čiji je razvoj bio određen unutarnjim zakonima, te je pripadao isključivo određenom i malobrojnom društvenom sloju. Od 6. st. pa nadalje Delmati su muškarce pokapali kao ratnike, opremljene željeznim kopljima i velikim noževima te raznim dijelovima obrambene opreme, kao što su kacige i štitnici za potkoljenice. Na delmatskom području nosile su se tzv. grčko-ilirske kacige koje su vjerojatno izrađivane u radionicama za oružje na južnom Jadranu ili Jonskom moru.⁸ U 4. st. pr. Kr. osjećao se utjecaj Grka i na delmatsku arhitekturu (gradnja utvrda od tesanika - poligonalnih ili u obliku kvadera).⁹

Delmati se prvi put spominju u pisanim izvorima u 2. st. pr. Kr. te se tada češće pojavljuju obavijesti antičkih autora koji su svojim zapisima omogućili bolje poznavanje delmatskog naroda i njihove društvene i kulturne povijesti. Ujedno, time se rasvjetljuje dio povijesti srednjedalmatinskog prostora nastanjenog Delmatima koji će ubrzo i te kako postati aktivni sudionici stvaranja povijesti istočne obale Jadrana.

2. 2 Izvori antičkih pisaca o Delmatima

Tijekom pisanja rada pojavila se potreba da se odmah na početku jasno izlože najvažniji autori antike koji su u svojim djelima namjerno ili nenamjerno prenijeli važne informacije o povijesti Delmata, njihovoj kulturi i društvu. Prema tome u daljnjem će tekstu

⁴ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 320.

⁵ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 320.

⁶ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 321.

⁷ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 322.

⁸ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 322.

⁹ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 324.

biti prikazani autori koji su pisali o Delmatima. No, glavna informacija koju donose o Delmatima, kao i njihova analiza, bit će izneseni u kasnijoj razradi glavne teme.

Prve vijesti o Delmatima donosi Polibije sredinom drugog stoljeća prije Krista. U svojem je spisu zapisao sva značajna događanja koja su obilježila onodobni život u ovim krajevima, odnosi obale i unutrašnjosti (došljaka i starosjedioca).¹⁰ Polibije između ostalog donosi vijesti i o Isejcima, koji su slali svoje poslanike u Rim i tako iznosili svoje pritužbe na Delmate koji su pustošili i zemlju i gradove. To se prije svega odnosi na Epetion i Tragurion, odnosno naseobine sirakuške kolonije Isse.¹¹ Osim Isejaca Rimu se utječu i Daorsi, kojima su Delmati nametnuli danak koji se sastojao od stoke i žita.¹² Po jednoj vijesti što je Polibije donosi, i Delmati su neko vrijeme ulazili u sastav ilirske države, ali su se za Gencija odmetnuli.¹³ Polibije je dakle važan izvor za početak ratovanja Delmata i Rimljana.

Nakon trećega delmatskog rata, pa u narednih nekoliko desetljeća nedostaje vijesti o njima. Tek 51. g. pr. Kr. Delmati su se ponovo aktivirali na povijesnoj pozornici. O njihovom novom ratnom istupanju obavijesti donosi Apijan.¹⁴ To je razdoblje Cezarovog prokonzulata u Iliriku, ali zatim i razdoblja građanskog rata s Pompejem. Apijan iznosi i informacije o Gabinijevim legijama, koje su prema njemu uključivale 3000 konjanika i 15 kohorti pješaka.¹⁵ Delmati se kod Apijana spominju i u njegovu opisu Oktavijanovog ratovanja u Iliriku. Osim Apijana o toj povijesnoj epizodi govori i Kasije Dion. Niti jedan od njih dvojice međutim nije opisao borbe s plemenima u unutrašnjosti Ilirika, a razlog za to je vjerojatno što takve informacije nisu bile pohranjene u Augustovim memoarima, koji su velikim djelom bili baza za njihov književni opus.¹⁶

O delmatskim naseljima 45. god. pr. Kr. govori P. Vatinije u svom pismu Ciceronu. Vatinije je vodio ratne operacije iz Narone. Prema tom izvještaju Delmati su imali osamdesetak naselja (*oppida*), koji su bili centri plemenskog otpora protiv Rima, ali svakako i odraz određene društveno-političke i ekonomske situacije.¹⁷ Ali, ove informacije treba uzeti s rezervom jer je Vatinije sigurno kako bi se dokazao i uzdignuo veličinu svog pothvata malo pretjerao. Među delmatska naselja uključio je i one gradine koje više nisu imali značajnu ulogu u delmatskom sustavu obrane.¹⁸ Također se u prvom pismu što ga je Vatinije uputio Ciceronu nalazi formula „*ex castris, Narona*.”¹⁹ Prema tome se da zaključiti da Vatinije donosi i prve vijesti o nekom logoru čija je lokacija nepoznata. Međutim, iz tog vremena iz Narone nema natpisa koji bi potvrdili postojanje logora, a nema ni arheoloških tragova logora za toliku vojsku. Prema tome neki autori (Bojanovski prije svega) smatraju da ako je logor postojao on se nalazio negdje na Humcu kod Ljubuškog.²⁰

Svakako se među najvažnije pisce kod kojih je bilo riječ i o Delmatima treba spomenuti i Strabon, koji donosi podatke o delmatskim naseljima, običajima i zemlji.²¹ On je pritom koristio izvješće o Oktavijanovom ratovanju 34.-33. pr. Kr. Strabon je svakako prvi

¹⁰ M. Zaninović, 2007, 15.

¹¹ M. Zaninović, 2007, 15.

¹² M. Zaninović, 2007, 16.

¹³ I. Bojanovski, 1988, 37.

¹⁴ M. Zaninović, 2007, 18.

¹⁵ M. Zaninović, 2007, 19.

¹⁶ I. Bojanovski, 1988, 45.

¹⁷ B. Gabričević, 1953, 111.

¹⁸ B. Gabričević, 1953, 112.

¹⁹ I. Bojanovski, 1988, 41.

²⁰ I. Bojanovski, 1988, 41.

²¹ S. Čače, 1995, 101.

zemljopisac koji je prihvatio i naglasio prisutnost Delmata na istočnoj obali Jadrana. U svojem djelu „Geografija“ Strabon često citira Polibijeve zemljopisne podatke, a često se poziva i na Artemidora Efeženina i na Posidonija.²² Strabona zanimaju stvarna naselja, međutim, o ovoj temi bit će riječ u posebnom odlomku u daljnjem tekstu.

Osim ovih izvora u razradi će biti konzultirani i izneseni i ostali izvori koji su doprinijeli poznavanju Delmata poput umjetničkih prikaza, svakodnevnog oruđa, prikaza na spomenicima, ali i ostalih izvora koji razjašnjavaju postojeću problematiku i teme vezane uz delmatsku kulturu i društvo.

2.3 Ratovi Delmata i Rimljana

Završetkom trećega ilirskog rata, 168. god. nastat će velika prijetnja rimskoj ekspanziji prema istočnoj obali Jadranskog mora, a samim time oslobođen je dio južnog Jadrana, a nastali vakum će ubrzo popuniti nova sila. Rimljani su se tada susreli s jednim nimalo lako slomljivim neprijateljem na istočnoj obali Jadrana, koji će se pokazati daleko otpornijim u vojnom, kulturnom i društvenom području. Taj neprijatelj bio je utjelovljen u narodu Delmata koje je ubrzo ovladalo novim područjem vladanja. Njihovo je prvotno prebivalište bilo rasprostranjeno u zadinarskom području, na visoravnima jugozapadne Bosne, na području oko Imotskog polja, no to ih nimalo nije sputavalo u njihovoj prilagodbi priobalnim uvjetima života, te su ubrzo započeli s teritorijalnom ekspanzijom na štetu susjednih naroda i ono najvažnije, suprotno interesima Rima.²³

Prvi sukobi između moćnog Rima i Delmata javljaju se 156. g. pr. Kr., a potrajat će, uz povremene stanke, čak 160 godina. Tijekom toga razdoblja dobivamo najveći broj informacija o njihovu unutarnjem ustrojstvu i drugim sferama društvenog života. Naravno, te su obavijesti zapisane onako kako ih je moglo protumačiti i percipirati društvo Rima, pa sukladno tome sve obavijesti treba uzimati s rezervom i uz veliku pažnju.

Povod Prvom delmatskom ratu ležao je u delmatskom uznemiravanju Daorsa, koji su bili saveznici Rima. Pohod protiv Delmata vodio je Gaj Marcije Figul. Ratna baza se nalazila u Naroni, što potvrđuje utjecaj što su ga Rimljani imali na donjoj Neretvi. Delmati su vjerojatno negdje u dolini Trebižata iz zasjede dočekali rimske kohorte te im nanijeli velike gubitke. Unatoč činjenici da je Figul uspio popaliti u unutrašnjosti neka delmatska *oppida* nije uspio ući i u glavno naselje Delminij. Nakon toga neuspjelog osvajanja glavnoga delmatskog središta, Figul je bio prisiljen povući se u Naronu. No, Rimljani nisu dugo čekali i već iduće godine pod Figulovim nasljednikom, konzulom Publijem Kornelijem Scipionom Nasikom osvajaju i Delminij. Naravno, kako je to obično i bivalo nakon velikih vojnih pobjeda, Nasika sa sobom odvodi velik broj Delmata u ropstvo, a te iste godine je proslavio i trijumf *de Dalmateis*. Do Drugoga delmatskog rata prošla su puna tri desetljeća. O borbama u tom ratu se jako malo zna, gotovo ništa. Poznato je samo da je konzul Lucije Cecilije Metel opustošio u velikoj cjelini delmatsku zemlju, a potom i 119. g. pr. Kr. zauzeo luku Salonu. Plijen iz Dalmacije poslužio mu je kao kapital za gradnju Kastorovog hrama u Rimu.

Treći delmatski rat je izbio 78. g. pr. Kr., u razdoblju građanskog rata koji je ovladao Rimom nakon Suline smrti. Prokonzulu Gaju Koskoniju trebale su dvije godine da ponovno preuzme kontrolu nad Salonom i primorjem.²⁴ Tijekom građanskog rata koji je obilježio sukob Cezara i Pompeja, Delmati su se izravno uplitali u sukob unutar Rima. Razdoblje

²² S. Čače, 1995, 103.

²³ I. Bojanovski, 1988, 36.

²⁴ I. Bojanovski, 1988, 39.

Cezarova prokonzulata u Iliriku obilježeno je jačanjem Delmata jer je Cezar bio više okrenut prilikama u Hispaniji i Galiji, što se odrazilo i na odnos snaga u Dalmaciji. Naime, iskoristivši napetosti u samome Rimu koji će ubrzo upasti u krvavi građanski rat, Delmati su zauzeli liburnsku Promonu južno od Krke. Odbili su Cezarov poziv da napuste Promonu, te time odredili svoju stranu u budućem sukobu Cezara i Pompeja. Kako je Cezar bio više okupiran zbivanjima u Galiji i Italiji nastalu situaciju iskoristili su Delmati nastavivši svoje napade na Liburne, a potom su porazili i rimsko-liburnsku vojsku poslanu u obranu samih Liburna. Možda bi se moglo ovaj incident, globalno gledajući, ubrojiti među cijeli niz akcija na prostoru Galije i Ilirika usmjerenih protiv Cezara, a ne toliko protiv rimske vlasti. Upravo u ovo vrijeme u rimskom Senatu započinje kampanja protiv samog Cezara od strane njegovih protivnika s ciljem umanjivanja njegove snage i autoriteta. Umanjivanje Cezarove moći odmah se osjetilo i na samom terenu jer su mnogi narodi vidjeli u tome svoju priliku.²⁵ Ubrzo izbija i sukob s Pompejem na samome kraju 50. ili na samome početku 49. godine pr. Kr. Cezar je pomoću svog legata Gaja Antonija slomio nadmoćnost pompejevaca i Delmata te je obranio Salonu koju su 48. g. pr. Kr. opsjeli Marko Oktavije i Lucije Skribonije Libon. Tako je građanski rat bio prenesen i na područje Ilirika. Nakon pobjede kod Farsala 48. g. pr. Kr. Cezar je protiv pobunjenih Delmata i pompejevaca poslao dvije legije pod vodstvom propretora Kvinta Kornificija. S obzirom da Kornificije nije uspio ostvariti značajnije uspjehe, već iste godine Cezar mu šalje u pomoć Aula Gabinija.

Zimi 48./47. g. pr. Kr. Gabinije je sa svojom novopodignutom legijom pokušao prodrijeti kopnenim putem do zidina Salone, no biva iznenada napadnut od Delmata u klancima kod Sinodija. Rimljani su zabilježili velike vojne gubitke (Delmati su uspjeli oteti i legijske orlove poraženim Rimljanima), a i sam Gabinije je od posljedica ranjavanja umro u Saloni početkom 47. g. pr. Kr. U borbe se upleo i Cezarov vojvoda Publije Vatinije, te je svojom flotom prisilio Marka Oktavija da napusti opsadu Salone i Epidaura. Borbe među Cezarom i pompejevcima završile su Vatinijevom pobjedom nad Oktavijem, što je za posljedicu imalo i uništavanje Oktavijevog brodovlja.²⁶ Tek je nakon tog događaja u Iliriku bila uspostavljena vlast Cezareva propretora Kornificija.

Naravno da se rat s Delmatima i dalje nastavio, a vodio ga je Vatinije sa sjedištem u Naroni. Iako se Vatinije iskazao i zauzeo šest delmatskih *oppida*, pod utjecajem oštre zime morao se neobavljena posla povući u Naronu. Dodatno zaoštavanje prilika zbilo se 44. g. pr. Kr. nakon smrti Cezara. Naime, te su godine Delmati uništili pet rimskih kohorti pod zapovjedništvom senatora Bebija na prilazima Imotskom i Duvanjskom polju. Delmati su tome prilikom zaplijenili i bojne znakove (*signa*).²⁷ Vatinije napušta Naronu i povlači su u Dirahij, dok Delmati osvajaju Salonu. Tek četiri godine kasnije (40. g.) Marko Antonije i Oktavijan su se složili da zajedničkim snagama pokore Delmate. Granice države su se trebale pritom proširiti u unutrašnjost, preko dinarskih planina i u panonske prostore. Za namjesnika Ilirika je postavljen pjesnik Azinije Polion. Njemu je pošlo za rukom da 39. g. pr. Kr. ponovo zauzme Salonu dok je delmatsku zemlju opljačkao. Od ratnog je plijena sagrađena u Rimu javna biblioteka, a zbog tog čina ga hvale i Vergilije i Horacije.²⁸

U razdoblju Oktavijanovog ratovanja u Iliriku 35.-33.g. pr. Kr. došlo je do novog okršaja Rimljana i Delmata. Nakon što je porazio Japode i Segestane, Oktavijan se 34. g. pr. Kr. okrenuo i Delmatima, koji su Rimljanima trebali vratiti *signa* oteta u ratu s Gabinijem.

²⁵ S. Bilić – Dujmušić, 2004, 244 – 245.

²⁶ I. Bojanovski, 1988, 40.

²⁷ I. Bojanovski, 1988, 40.

²⁸ I. Bojanovski, 1988, 41.

Kako su pale delmatske utvrde Promona, Sinodium i Setovija, Delmati su se ipak 33. g. pr. Kr. predali bez uvjeta. Uz to su dali taoce (700 mladića koji su odvedeni u Rim), povratili su bojno znakovlje te su imali obvezu plaćanja danka. O ovom sukobu ima mnogo podataka te oni predstavljaju važne izvore za poznavanje unutaršnjeg uređenja delmatskog naroda.

Delmati će se ponovo pobuniti 16., te 11. g. pr. Kr., kada ih je porazio Tiberije.²⁹ Za vrijeme ustanka od 6 - 9. g. po Kr., koji je ujedno za Rim bio jedan od najtežih nakon punskih ratova, pobunili su se Dezitijati pod vodstvom Batona, a ubrzo za njima i Breuci čiji je vođa bio još jedan Baton. Ustanak se proširio na ostala narode te je ubrzo zavladao panika u Rimu. Najvažnije središte Panonije, Siscija, ujedno je poslužila i kao najveća vojarna Rimskog carstva. Nakon što je Baton desitijatski poražen u Dalmaciji, pridružio se Breucima u Panoniji, gdje su oba Batona zajedničkim snagama nastavili ratovanje. Nakon neuspjelog pokušaja mira 8. g. Rimljani su odnijeli pobjedu na rijeci Bathinus.³⁰ Nakon čega je najvjerojatnije došlo do predaje Batona breučkog. Njemu su Rimljani za nagradu predali vlast nad Breucima, ali naravno pod njihovom zaštitom. Kao odgovor na novonastalu situaciju Baton desitijatski je dao uhititi Batona breučkog, te je sam stao na čelo otpora. Rat se nastavio samo na području buduće provincije Dalmacije (većim dijelom na prostoru Delmata). Nakon poraza na području današnje Bosne, Baton se s posadom sklonio u delmatsku utvrdu Andetrij (*Andetrium*), ali mu je Tiberije koji je opkolio utvrdu ponudio mir. Baton ne pristaje i povlači se iz Andetrija. Odlučujuća bitka se dogodila u utvrdi Ardubi. Rimljani su odnijeli pobjedu, Baton se predao Tiberiju, nakon čega je zatočen u Italiji gdje je ubrzo i umro.

2.4 Delmatska naselja

Iako sam već na početku rada objasnila same početke delmatske skupine, potrebno je još jednom zaviriti u najstarije povijesne epohe kako bih što bolje opisala ovu temu. Dakle, kao što sam već prije naglasila, željezno doba u punom obliku se učvrstilo na delmatskom prostoru u 9. st. pr. Kr. i tad su nastanjene brojne gradine koje su s druge strane bile povezane u veće sustave, pomoću kojih se mogla postići dobra organizacija čitavog prostora.³¹ Zasad je potvrđeno oko 400 takvih gradina, ali su istraživanjima podvrgnute samo one u unutrašnjosti. Arheolozi su kao rezultat istrage istaknuli kako je samo polovica poznatih gradina bila trajno nastanjena, dok su ostale vjerojatno služile kao skloništa ili eventualno kao mjesta privremenoga plemenskog okupljanja.³²

Međutim, kad se istražuje period rimske prisutnosti u Iliriku tad je potrebno zaviriti u podatke o delmatskim naseljima koje donosi Vatinije 45. godine pr. Kr. obraćajući se u svojim pismima Ciceronu. Vatinije obavještava Cicerona kako Delmati imaju 20 starih naselja, ali su svojim osvajanjima stekli još 60.³³ Ta *oppida* vjerojatno su bila ne samo utvrđeni centri otpora protiv Rimljana, nego su ujedno ocrtavala određenu društveno-političku situaciju. Gabričević smatra da činjenica o Vatinijevom osvajanju svakog naselja zasebno govori kako je delmatska snaga bila decentralizirana po naseljima i nejedinstvena.³⁴ Međutim, sigurno je da je Vatinije htio ostaviti dobar dojam i uzvisiti svoje pothvate u Iliriku

²⁹ I. Bojanovski, 1988, 49.

³⁰ I. Bojanovski, 1988, 51, koji navodi i to da je rijeka Bathinus najvjerojatnije današnja rijeka Bosna.

³¹ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 320.

³² S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 320.

³³ S. Čače, 1995, 112.

³⁴ B. Gabričević, 1953, 111.

pretjerujući pri iznošenju podataka. U ono vrijeme narod koji ima 80 naselja predstavlja veliku silu o čemu je Vatinije zasigurno vodio računa.³⁵

Drugi važni izvor za delmatska naselja je Strabon, koji navodi broj njihovih naselja - *katoikiai*.³⁶ Strabon napominje da neka od tih naselja imaju i status grada te ih navodi pojedinačno. Nadalje, Strabon ova naselja klasificira kao gradove te navodi: Promona i Sinotij (Stari i Novi), Ninija, Salona.³⁷ Strabon navodi da Delmati imaju pedeset spomena vrijednih naselja.³⁸ Najvjerojatnije su imena tih gradova proizašla iz izvještaja o Oktavijanovom pohodu. Upravo zbog prirode navedenog izvora treba biti oprezan, jer je Strabon najvjerojatnije prema spomenutom izvoru sam donosio zaključak koja se delmatska naselja mogu smatrati gradovima.³⁹ Osim toga, za vrijeme tog pohoda nisu se vodile borbe oko svih važnijih delmatskih naselja, već samo oko nekih od njih, pa je Strabon u svojim navodima umanjio postojeće stanje.⁴⁰ Iako je možda Strabonov podatak netočan, ili bolje reći nedovoljno iscrpan, njegov značaj je u tome što razlikuje gradove od ostalih naseobina. Za Strabona izraz *katoikia* ima najopćenitije značenje, i usporediv je s hrvatskim izrazom naselje. Ako mu se prida neki specifičniji smisao može označiti i koloniju.⁴¹ S. Čače u svom radu navodi kako bi izraz *katoikia* kod delmatskog primjera označavao naseobinu koja predstavlja priznatu zajednicu ili općinu.⁴² Strabon se osim naselja i nabranjanja gradova dotiče i Andetrija (utvrđeno mjesto), koji je značajan zbog bitke iz 9. godine kad je slomljen otpor Batona dezidijatskog. Osim Andetrija, Strabon spominje i Dalmij, koji opisuje riječima *veliki grad (megale polis)*.⁴³ Opisuje lakomost Delmata okupljenih oko Dalmija, ali i kako ga je zauzeo i uništio Scipion Nasika. Važno je između ostalog napomenuti i to kako Strabon piše u vrijeme kad su Delmati već pokoreni i pod vladarskom palicom Rima, pa ga ne zanimaju gradine nego „stvarna naselja“, a ona su se najčešće zapravo i nalazila ispod samih gradina.⁴⁴ Stoga, ako bismo i rekli da bi se Strabonovih pedeset spomena vrijednih naselja *katoikia* mogla podudarati s Vatinijevim podatcima, svakako treba uzeti u obzir da izraz *katoikia* nije ekvivalentan izrazu *oppidum* koji koristi Vatinije.⁴⁵ Da je Strabon mislio na istu jedinicu kao i Vatinije onda bi umjesto izraza *katoikia* upotrijebio izraz *asty*.⁴⁶

No, unatoč svemu mora se reći da se u osnovi podatci koje koriste oba izvora slažu, a problem i pitanje koliko je sadašnja situacija na terenu kompatibilna sa spomenutim podatcima ostaje na teret arheolozima da riješe.⁴⁷ Čače čak misli da bi se uz određenu dozu slobode i odvažnosti moglo reći kako su Delmati na vrhuncu svoje moći imali oko desetak većih središta ("gradovi"), oko četrdesetak prosječnih, te tridesetak neznatnih.⁴⁸ Međutim, vratimo se još jednom na podatke koje pružaju ova dva izvora, te se trebamo zapitati jesu li sva ta naselja ujedno bila i središta delmatskih općina. Pri rješavanju tog problema veliku pomoć pruža međašni natpis iz 1. st. po Kr. na kojem se nalaze granice između pojedinih

³⁵ S. Čače, 1995, 113.

³⁶ S. Čače, 1995, 108.

³⁷ S. Čače, 1979, 106.

³⁸ S. Čače, 1995, 113.

³⁹ S. Čače, 1995, 109.

⁴⁰ S. Čače, 1995, 109.

⁴¹ S. Čače, 1995, 110-111.

⁴² S. Čače, 1995, 113.

⁴³ S. Čače, 1995, 114.

⁴⁴ B. Gabričević, 1953, 112.

⁴⁵ B. Gabričević, 1953, 113.

⁴⁶ B. Gabričević, 1953, 113.

⁴⁷ B. Gabričević, 1953, 111.

⁴⁸ S. Čače, 1995, 113.

delmatskih općina.⁴⁹ Na teritoriju Poljica su nađena također takva dva natpisa koja spominju Pituntine, Narestine i Onastine, odnosno zajednice koje su se nalazile na području između Žrnovnice i Cetine.⁵⁰ Kako nije sigurno jesu li te tri općine pokrivala teritorij Poljica, zaključak je da je na delmatskom prostoru bilo i zaista malih općina. Na postojanje nešto većih zajednica upućuje međašni natpis oko gornje Cetine, gdje se spominju Barizanjati i Lizavijati.⁵¹ Gabričević povezuje Barizanjate s mjestom Bariduum, koje se smješta u okolicu današnje Vrlike i to zbog dva razloga: područje Bariduuma se nalazilo sigurno u blizini Aequuma (taj podatak se navodi u Tabuli Peutingeriani), a kao drugi razlog stoji da je ta općina bila oko današnje Vrlike, odnosno tridesetak kilometara od Aequuma.⁵² Ako bismo još uzeli u obzir veće zajednice od dvije prethodno navedene, poput Andetrija i sličnih kojima su pripadala *castella*, kao i onih čija su naselja imala status grada poput Sinotija i Ninija (Strabon) ili Setovije koju Apijan naziva polisom možemo tvrditi da su se delmatske zajednice mogle razlikovati i to uvelike veličinom teritorija, brojem pučanstva, ali također i snagom i ugledom.⁵³

Kao najvažnije delmatsko naselje, čiji spomen izaziva automatski asocijaciju na ovaj narod je svakako Delminij. Međutim postojao je i predrimski Delminij za koji se pretpostavlja da se nalazio na Gradini na Libu.⁵⁴ Kada je 155. godine pr. Kr. Nasika zauzeo Delminij, Strabon je to opisao riječima kako je došlo do potpunog opustošenja ravnice oko Delminija. Strabon također navodi kako su Delmati ili Dalmati dobili ime po Delminiju, međutim danas još uvijek prevladava tumačenje kako korijen njihova imena potječe od riječi koja je srodna albanskom *delë, delmë* odnosno „ovca“.⁵⁵ Naravno da ne možemo govoriti o kontinuitetu u punom smislu između predrimskog Delminija i municipija Delminija. Delminij, čiji je smještaj još uvijek upitan, je rimska politička tvorevina. Kao i većinu municipija te vrste karakterizira ga slaba urbanizacija te prostrani teritorij, a svrha im je da ubrzaju proces romanizacije.⁵⁶

Od ostalih značajnijih delmatskih naselja trebalo bi istaknuti i Promonu preotetu Liburnima, koja je bila gradina. Njena uloga u zapadnom dijelu delmatskog teritorija je bila izuzetno velika zbog sukoba s Liburnima, ali se ne smije izostaviti njena uloga i važnost prilikom Augustovih vojnih operacija o čemu piše Apijan.⁵⁷ Još jedno važno delmatsko naselje je Rider, koje se nalazi na području Danila.

2.5 Uređenje delmatskog društva i privrede

Društvo Delmata i njihova privreda, a sukladno tome i graditeljstvo usko su povezani. Ovdje prije svega dolazi do izražaja praktičnost koja se ističe i u njihovu društvenom, a i gospodarskom pogledu. Kako je već spomenuto, Delmati su se većinom bavili stočarstvom.⁵⁸ Pri dokazivanju njihove stočarske preokupacije često je posluživala Strabonova tvrdnja. On je pišući o Delmatima opisao njihovu zemlju kao „polje koje hrani sitnu stoku“. Gledano iz šireg

⁴⁹ S. Čače, 1979, 107.

⁵⁰ S. Čače, 1979, 107.

⁵¹ S. Čače, 1979, 107.

⁵² B. Gabričević, 1953, 108-109.

⁵³ S. Čače, 1979, 108.

⁵⁴ S. Čače, 1995, 114.

⁵⁵ S. Čače, 1995, 118-119.

⁵⁶ S. Čače, 1995, 119.

⁵⁷ M. Zaninović, 2007, 143 - 144.

⁵⁸ D. Rendić-Miočević, 1989, 692.

konteksta i potpune rečenice, odaje se drukčiji smisao Strabonova teksta, a samim time nestaje i isključivost stočarske privrede kod Delmata. Strabon u svom tekstu iznosi zbivanja iz 158. – 155. god. pr. Kr., te pri tome iznosi kako je Dalmij (ili Delminij) bio veliko središte Delmata. Ovo je razdoblje opisao i Polibije u svojoj 32. knjizi, te pri tome iznosi kako su se Delmati nemilosrdno širili na štetu susjednih plemena namećući danak. Oštećeni (Daorsi i isejske naseobine Tragurij i Epetij) potražili su pomoć Rima koji je tek nakon drugog pokušaja uspio slomiti otpor Delmata. Uspjelo je to 155. god. pr. Kr. Scipionu Nasiki što i sam Strabon navodi. Upravo je njegov opis uništenja delmatskog središta sporan. Unatoč brojnim obajšnjenjima i prijevodima i dalje se u dijelu literature koristi njegov opis ravnice za ispašu sitne stoke oko Delminija kao indikativan za njihovo gospodarstvo. No, zanimljiv je prijevod H. L. Jonesa koji kaže „Nasica . . . je ravnicu pretvorio u puku ispašu za ovce“. Ovdje je jasno kako je spominjani termin polja za ispašu stoke upotrijebljen samo kao termin ili sinonim za razaranje. Sama ravnica oko Delminija morala je biti obrađena i relativno jako napućena s obzirom da je naselje bilo „veliko“. Upravo je razaranje takvog naselja i takve ravnice i njeno pretvaranje u polje za ispašu u helenističkom svijetu poistovječeno s potpunim uništenjem, odnosno radi se o metafori. Stočarstvo se sustavno guralo u rubna područja naseljenosti, te je tako i to značilo da je nekad veliko naselje postalo nevažnim poljem za ispašu stoke. Prema tome Strabonove se vijesti nikako ne mogu uzeti u obzir prilikom dokazivanja delmatskoga stočarskog karaktera već suprotno. Duvanjsko je polje bilo obrađeno i stalno naseljeno, a Rimljani su ga pretvorili u polje za ispašu.⁵⁹

Polibije također donosi vijesti kako su Delmati pokorenim narodima uzimali danak u stoci i žitu, a ne isključivo u stoci.⁶⁰ Dakle ovdje nije riječ isključivo o stočarskom plemenu. Stočarskom je načinu privrede pogodio sam krajolik koji se nije relativno mnogo promijenio u odnosu na ono što danas poznajemo kao središnja Dalmacija. Krajolik i dalje obuhvaća kraške predjele, a od jadranske obale do delmatskih granica na istoku i sjeveru nižu se kraška polja koja su uvelike pridonijela i upotpunjavala gospodarstvo Delmata, a arheološka su istraživanja (npr. Duvanjsko polje) pokazala kako su bila i vrlo dobro napućena. Najveća je razlika u šumskom fondu koji je do danas većim djelom izgubljen, a u predrimsko i rimsko doba bio je više nego dovoljan da zadovolji potrebe lokalnog stanovništva. Kako je šumsko tlo manje izloženo eroziji, bilo je i više zemlje na tome prostoru, a samim time režim voda je bio stabilniji. Prostor Dinare bio je puno sličniji s jadranske i kontinentalne strane no što je danas.⁶¹

Kao dobri stočari bili su poznati i u Rimu, a od proizvoda osobito im je bio hvaljen sir.⁶² Uzgajali su uglavnom sitniju stoku poput koza i ovaca, dok je uzgoj goveda i krupnijeg blaga bio otežan zbog krševitog kraja u kojem su obitavali. No, zasigurno je postojala i relativno manja poljoprivredna aktivnost koja je pomagala pri upotpunjavanju prehrane Delmata.⁶³ Karakteristike tog terena oblikovali su i njihovo društvo. Zemlja se svakih osam godina dijelila i davala članovima roda. Taj običaj sa sobom povlači i određene religijske aspekte. Taj period od osam godina ukazuje na obrede očišćenja i obnove, a vjerojatno se radi o povezivanju prirode (zemlje) i ljudi (uređena zajednica).⁶⁴ Prema mišljenju S. Čače Strabonovo spominjanje podijele zemlje, samo je parola povezana s grčkim shvaćanjem

⁵⁹ S. Čače, 1995, 115 – 117.

⁶⁰ D. Rendić - Miočević, 1989, 692.

⁶¹ S. Čače, 1995, 102 – 103.

⁶² D. Rendić - Miočević, 1989, 692.

⁶³ S. Čače, 1995, 126.

⁶⁴ S. Čače, 1995, 123.

prevrata i najradikalnijih reformi u grčkom svijetu tijekom helenističkog razdoblja. Takva podjela zemlje shvaćala se početkom nemirnih vremena, te se smatralo nemoralnim i nepravednim činom. Povlači se i pitanje vrste zemljišta koje se preraspoređivalo: 1) poljoprivredne obradive površine ili 2) pašnjaci. Odgovor se nameće sam od sebe jer je za Strabona i njegove suvremenike to moglo biti shvaćeno samo kao podjela zemlje predviđene za obradu s obzirom da je ona najvrjednije vlasništvo onih čimbenika koji su činili temeljne gospodarske jedinice društva – obitelj, čiji nam sastav ostaje nepoznat. Priklanjanje ideji podjele obradivih površina kod Delmata potpomažu i tradicionalni elementi stočara na širem prostoru Dinarida. Naime, parceliranje pašnjaka u predrimsko doba nije dolazilo u obzir jer se uzgoj stoke odvijao u okvirima srodničkih struktura koje su planinu koristile kao zajedničku površinu.⁶⁵

Strabon također navodi kako se Delmati ne koriste novcem dok su njihovi južni susjedi poznavali tu tekovinu, a do tog je zaključka vjerojatno došao na temelju Polibijeva izvještaja o prvom delmatskom ratu u kojem on spominje nametanje danka susjednim narodima u žitu i stoci.⁶⁶ Čače ističe kako se Strabonova vijest krivo shvaća, jer se ne radi o tome da oni uopće ne koriste novac, nego je problem što ga oni sami ne kuju, a i monetarni optjecaj je općenito slab među zajednicama.⁶⁷ Sigurno je da su Delmati vjerojatno prihvatili novčani oblik razmjene u trenutku kad se učvrstila rimska vlast nad njima zajedno s mnogo novih običaja i institucija o čemu će biti više riječi kad budem pisala o romanizaciji, no novčana je privreda prodrla u delmatsko društvo i ranije. Helenistička monarhija Ilirsko kraljevstvo poznavalo je novčanu privredu te se posebice toga dotiče Livije opisujući ilirsko kraljevstvo i njegov slom 167. godine pr. Krista. Tada on izvještava kako neke skupine plemena moraju plaćati Rimu polovicu danka koji su plaćali kralju Genciju. Opisujući Ancijev trijumf Livije nabraja i plijen, te među ostalim, spominje i 120.000 komada ilirskoga srebrnog novca.

Stari pisci ne donose vijesti o ropstvu kod Delmata. Međutim, vjerojatno je i kod njih bilo robova kao i kod većine ostalih naroda Mediterana, samo što ono nikad nije preraslo patrijarhalnu fazu. Robovi nisu bili osnova čitave privrede nego samo pomoćna radna snaga.⁶⁸ Dakle, prije konačne uspostave rimske vlasti na delmatskom području nije postignuta prava robovlasnička formacija.

U razdoblju kad je zabilježeno slabljenje rodovskih veza te jačanje patrijarhalnih obitelji, došlo je do izdvajanja pojedinih članova koji su tvorili novu plemensku aristokraciju - *principes*.⁶⁹ O tome svjedoči nadgrobni spomenik koji je pronađen u Rideru, a podignut je u čast dvadestogodišnjem *principi Dalmatarum*. Riječ je o pripadniku delmatskog plemstva i pripadniku ugledne riditske obitelji.⁷⁰ Ova pojava izdvojenoga povlaštenog sloja nije neočekivana. Već se od sredine posljednjeg tisućljeća prije Krista i društva izvan antičkoga civilizacijskog kruga ubrzano transformiraju sukladno zahtjevima vremena i njihovoj želji da opstanu. Mjestimice su neka društva počela formirati organizacije sličnije državama.⁷¹

Prema S. Čači, neke vrste poglavištava najvjerojatnije su postojale i na prostoru Ilirika, pri čemu su oni narodi bliži Grcima formirali određeni oblik proto-državne tvorevine.

⁶⁵ S. Čače, 1995, 122 – 123.

⁶⁶ S. Čače, 1995, 126.

⁶⁷ S. Čače, 1995, 128.

⁶⁸ D. Rendić-Miočević, 1989, 695.

⁶⁹ D. Rendić - Miočević, 1989, 696.

⁷⁰ D. Rendić - Miočević, 1989, 696.

⁷¹ S. Čače, Poglavištvo, 24.

Nije poznato društveno ni političko ustrojstvo Delmata prije početka romanizacije. Možemo unutar okvira koji su prepoznati i kod ostalih naroda Ilirika, ali i dosadašnjih saznanja, zaključiti kako je morala postojati i određena vrsta političkog organiziranja.

Zajednička božanstva Delmata u obliku Diane i Silvana te brojnih nimfi, daju naslutiti da je postojao i poseban sloj koji se brinuo za odnos između božanskog i smrtnih ljudi, ali i ono najbitnije, da je postojala određena svijest o zajedništvu svih Delmata. To je zasigurno predstavljalo elementarnu organizaciju koja se pobrinula da se primjerice određene svečanosti obavljaju na određene dane ili uz prisutnost određenih elementa društva, poput istaknutih članova roda ili sl. Nadalje, možemo pretpostaviti na temelju pronađenih ostataka bronce, a kasnije i željeza, srebra i drugih kovina da je postojao određeni sloj obrtnika koji se bavio obradom i preradom bilo sirovih materijala ili već gotove kovine. Tako već na samome primjeru bronce (koja je izuzetno komplicirana legura kositra i bakra) možemo pretpostaviti da je netko trebao dopremiti te sirovine do samog obrtnika, a prije toga i otkupiti ih od nekog posjednika i zaštititi tijekom prijevoza. No, samu činjenicu da kositra nema u blizini delmatskog teritorija, treba uzeti u obzir zbog izuzetno razgranatog sustava trgovačkih veza. Prema tome, vjerujem da je postojao sloj ljudi koji je posjedovao određenu vrstu sirovine (vuna, sir, kvalitetno drvo, koža, živa stoka, voda, sol, itd.), kojom je pokušavao pribaviti neku drugu sirovinu i zaposliti obrtnika da mu izradi određeni predmet. Naravno, bez konkretnih dokaza ne može se potvrditi ni ovo ni neke druge interpretacije delmatskog društva, no ono je zasigurno imalo razgranat sustav trgovačkih veza i komunikacija koje su pokretale opći društveni i tome popratni kulturni razvoj.

Kada se Delmati u prvoj polovici 2. st. pr. Kr. prvi puta javljaju u vijestima antičkih pisaca oni su već formirano društvo čvrstih veza i snažnim ustrojem. Mogu se ocrtati i granice njihova teritorija prema poznatim podacima, a ona bi, počevši od granice s Liburnima počela na ušću Krke te pratila donji tok te rijeke do područja liburnske Promone koju će zauzeti tijekom Cezarova prokonzulata. Kod Promone se granica usmjerava istočno od Drniša prema današnjem Kninu koji bi mogao biti delmatska Ninija, pa bi Delmati kontrolirali i gornji dio Krke. Istočna granica prema Ditionima najvjerojatnije je odredila pripadnost Livanjskog polja Delmatima, a Grahovskog Ditionima, dok su Glamočko i Kupreško te brojna manja polja opet pripadala Delmatima. Jugoistočna granica donijela je Delmatima još i područje Širokog brijega (Lištice), Rakitno, Posušje i Imotsko polje. Granica uz Daorse je prema antičkim izvorima bila dosta nemirna i nesigurna zbog sukoba oko Neretve. Nije poznato kako je ona tekla uz Biokovo, no, sigurno je izbijala na more oko ušća Cetine, ali delmatski teritorij nije obuhvaćao okolne otoke. Na svome su prostoru imali i dvije isejske naseobine, Epetij i Traguri.⁷²

Antički tekstovi koji donose vijesti o Delmatima na jako malo mjesta direktno govore o njihovu unutarnjem društvenom i političkom uređenju.⁷³ Apijan na početku svojeg izvještaja o Delmatima kaže kako su se oni sporazumom dogovorili, "jedni s drugima" (*allelois*).⁷⁴ No, kako bi saznali tko se to dogovorio treba zaviriti u zapise ostalih autora poput Vatinija i Strabona. Vatinije je dobro upoznao Delmate dok je kao upravitelj Ilirika tijekom 45.-44. god. pr. Kr. ratovao protiv njih. On je u svojim pismima Ciceronu iznio mnogo korisnih podataka za ovu temu. Vatinije je, kao što sam već istaknula, spomenuo kako Delmati imaju čak 60 *oppida*. Iako ova brojka zvuči pretjerano, ona nalazi potvrdu u

⁷² S. Čače, 1979, 104.

⁷³ Najsustavnije se ovom tematikom pozabavio S. Čače u svom radu *Prilozi o proučavanju političkog uređenja naroda sz. Ilirika* (S. Čače, 1979) koje je i danas nezaobilazna literatura pri proučavanju ove problematike.

⁷⁴ S. Čače, 1979, 106.

Strabonovu tekstu, koji spominje 50 delmatskih naselja (*katoikia*), ali i gradove, *poleis*: Salona, Promona, Ninija, te stari i novi Sinotij. Osim njih spominje i spaljene Andetrij i Delminij koji je spaljen još 155. godine, a za koji naglašava i da je on *megale polis*. Te brojke se, dakle, u osnovi podudaraju, a prema današnjim arheološkim nalazima i analizama kamena međaša, natpisa iz rimskih vremena, te ostalim izvorima, saznajemo da su to ustvari općine od kojih poznajemo tridesetak. No, veličina tih teritorija varirala je veličinom i snagom pa se ni prilikom zajedničkih dogovora sigurno nije moglo raditi o konsenzusu svih okupljenih općina.⁷⁵

O tome zajedničkom odlučivanju ili obliku delmatskog saveza doznajemo više iz Apijanova opisa predaje Delmata 33. godine pr. Kr. nakon neuspjele obrane Setovije. Delmati su prema Oktavijanovu zahtjevu trebali predati čak 700 mladića kao taoce, vratiti *signa* oduzeta Gabiniju 15 godina ranije, te platiti danak koji nisu plaćali još od Cezarova doba. Broj talaca koji je određena grupa ili zajednica davala Rimu bio je određen veličinom njihova "vijeća" ili predstavničkog tijela plemenske aristokracije. U tom bi se slučaju potvrdilo da je delmatsko vijeće okupljalo velik broj članova i predstavnika. Iako ova usporedba nije najbolji primjer, jer se uspoređuje broj talaca naroda i pojedinog grada ipak nam može poslužiti kao prikaz odnosa veličina glavnih središta određenih naroda. Stanovništvo Metula nakon poraza je predalo samo 50 talaca, a nakon poraza Segestike, Segestani su predali Oktavijanu 100 talaca. Dokaze o postojanju vijeća predstavnika delmatskog saveza opet nalazimo kod Apijana i njegova opisa Oktavijanova pohoda. Delmati su sakupili gotovo 12.000 izabranih vojnika i izabrali su Verzona da stane na čelo te vojske sa zadatkom da poduzme potrebne mjere s danim mu ljudima da se zaustavi Oktavijan. On nije bio izabran za privremenog vođu svih Delmata već za zapovjednika jednog dijela vojske što se vidi po činjenici da je naknadno druga vojska neovisna o odlukama Verzona oformljena i predana pod zapovjedništvo Testima koji je trebao osloboditi opkoljenu Promonu u kojoj se nalazio Verzon. Osim ovoga, dokaz činjenici da je određena, stabilna institucija vlasti i nakon poraza kod Promone nastavila funkcionirati i organizirati otpor, je i pokušaj postavljanja klopke kod Sinotija, te organiziranje jake obrane Setovije.⁷⁶

Iz ovoga svega se mogu izvesti bitni zaključci o unutarnjem političkom uređenju Delmata. Naime, moralo je postojati tijelo koje je koordiniralo okupljanjem vojske i odlučivalo o zadaći te vojske. Postojanje Verzona i kasnije spominjanog Testima koji su upravljali dijelom delmatskih snaga svjedoči o postojanju povlaštenoga aristokratskoga vojnog sloja koji je imao pravo odlučivanja. I sama sila Delmata, a spominje se Verzonovih 12.000 odabranih vojnika koji su bili samo dio delmatskih snaga, morala je biti uistinu velika. Koordinacija tako velikih snaga koje su očito djelovale planirano i organizirano se odupirale naletima Oktavijana iziskivala je visoku razinu organiziranosti i veliko iskustvo vladajućeg sloja. Ovo posljednje dovodi do novog zaključka o stupnju organiziranosti Delmata, jer, da bi se tako veliku silu moglo okupiti i kontrolirati u uvjetima postojanja velikog broja delmatskih općina i brojnih rodova potrebno je postojanje "saveznog vijeća" i "savezne vojske" koja se okupljala iz svih općina, a kontrolirala od strane vijeća. Uz ovo vijeće je u slučaju rata s Oktavijanom odabiralo i rukovodstvo koje je imao određen zadatak i ovlasti. To vijeće očito ima neograničene ovlasti nad "vanjskim poslovima" i obranom matičnog područja, a postoje i indikacije o diplomatskim aktivnostima ovog tijela tijekom 46. god. pr. Kr. jer su prema Apijanovim izvještajima oni poslali poslanstvo kako bi ponudili savezništvo i prijateljstvo Rimu. Delmati su se na takav korak odlučili kako bi izbjegli Cezarovu osvetu za nanesene

⁷⁵ S. Čače, 1979, 106-107.

⁷⁶ S. Čače, 1979, 108-109.

gubitke, no neuspješno. Do dogovora nije došlo, a Vatinijev pokušaj da prikupi tribut kod Delmata završio je sukobom u kojem je on osvojio 6 opida 45. godine. pr. Krista. No, nije uspio pokoriti Delmate unatoč činjenici da su u Naroni pod Vatinijem bile tri legije. To dokazuje da delmatske općine svakako nisu djelovale same već u savezu sa središnjom vlašću koja je mogla organizirati saveznu vojsku koja se mogla oduprijeti takvoj sili te u kasnijim sukobima poraziti senatora Bebija i iskoristiti Cezarovu smrt i potresenost Rima da istjeraju Vatinija.⁷⁷

Još bi valjalo na kraju ovog poglavlja obratiti pozornost na 342 dekurije o kojima govori Plinije Stariji. Iako mi još uvijek ne znamo točno značenje tog izraza, te dekurije bi mogle odgovarati nekoj manjoj skupini poput bratstva, a ne vrsti zajednice koja se naziva zadruga.⁷⁸ Sumirajući različita istraživanja vezana uz problem dekurija najkraćim rječnikom mogli bismo ustanoviti da *decuria*, pa potom i *centuria* označavaju podgrupe na koje se dijelio rod.⁷⁹ Dekurije su također mogle imati i posebno naselje na svome teritoriju. Misli se da se jedna Strabonova *katoikia* mogla sastojati od pet ili šest takvih dekurija. Svaka je mogla otprilike imati 150-200 ljudi, pa bi se prema tome moglo reći da je ukupan broj delmatskog stanovništva u 1. st. po Kr. mogao brojati oko otprilike 60 tisuća.⁸⁰ Dakle, pri objašnjavanju i rješavanju problema oko delmatskih općina mogli bismo usporediti jednu općinu sa skupinom od 5-6 dekurija ili jednim naseljem kod Strabona. Međutim, na temelju međašnih natpisa nađenih na prostorima koje su nastanjavali Onastini, Narestini i Pituntini teško bi bilo za potvrditi kako su na tome prostoru bile samo tri dekurije, jer bi inače onih početnih 342 dekurije što ih Plinije spominje bilo teško rasporediti po cijelom delmatskom prostoru.

3. KULTURA

3.1 Delmatska nošnja

Kao što sam već prije napomenula, Delmati su bili stočarsko pleme, pa je zasigurno ta vrsta poljoprivredne grane i ekonomije utjecala i na njihovu svakodnevnu nošnju. Od vune i krzna ovaca pravila se odjeća, a od kože goveda obuća.⁸¹ Pronalazak tkalačkih utega na gradini kod sela Zidine, potvrda su postojanja i aktivnosti tkanja tkanina. Velike radionice tkanina iz rimskog doba bile su smještene u Saloni, a kasnije u Splitu, što govori da je uz domaću proizvodnju postojala i proizvodnja obrtničkih radionica koje su uglavnom radile za potrebe stanovništva većih naselja.⁸²

O modnim navikama delmatskog stanovništva najbolje svjedoče sačuvani spomenici nađeni na prostoru koji su obitavali. Tako je primjerice na prostoru Glamočkog polja nađeno više kamenih spomenika na kojima su prikazana domaća božanstva obučena u domaću nošnju.⁸³ Među prikazima posebno se ponavlja gologlavi muški lik obučen u kratku tuniku, koje se najvjerojatnije uvlačila u hlače.⁸⁴ Ženska nošnja utjelovljena je u prikazu Dijane i

⁷⁷ S. Čače, 1979, 110-111. Gabričević smatra da je je s druge strane delmatska snaga bila decentralizirana i nejedinstvena.

⁷⁸ B. Gabričević, 1953, 114.

⁷⁹ A. Kurilić, 2008, 46.

⁸⁰ B. Gabričević, 1953, 115.

⁸¹ M. Zaninović, 2007, 175.

⁸² M. Zaninović, 2007, 175.

⁸³ M. Zaninović, 2007, 175.

⁸⁴ Neki autori smatraju ih prikazom *genii loci*.

Silvana (prikaz nađen u selu Opačić). Dijana je prikazana u tunici, a na glavi ima rubac ili veo koji se pojavljuje i na reljefu Dijane i Silvana iz halapičkog Graca.⁸⁵ Dijani je kosa upletena u pletenice, a na glavi ima rubac. Silvan je prikazan u kolu s tri nimfe (reljef iz Podgradine Kamenske), koje su obučene u haljine ili suknje s jačim naborima, a na glavi također imaju rubac. Na Glamočkom polju je nađen i reljef s prikazom ženskog poprsja koji prikazuje vezom bogato ukrašenu haljinu.

I na prikazima nađenima na Livanjskom polju (Vašarovina i Suhač) prevladavaju slični motivi. U Vašarovini je pronađen reljef žene u haljini s dugim rukavima i rubac preko ramena. Kao glavni ukrasi prevladavaju široke trake s poluokruglim izrezima.⁸⁶ U prilog ovoj temi i reljefima s Glamočkog polja služe i ostaci iz Suhače. Opet se radi o prikazu Dijane i Silvana s tri nimfe.⁸⁷ Žene su opet obučene u haljine ukrašene s četiri vertikalne pruge. Na gornjem dijelu se nalazi polukrug. Za razliku od nimfa, Dijana ima kraću haljinu i rubac na glavi ukršen vezom. Međutim, nimfe imaju bogatije ukrašene haljine, a na donjem dijelu se vide rese, što može upućivati na pregaču.⁸⁸ Slični prikazi ženske nošnje mogu se naći još na reljefima s južne strane Dinare.

O muškoj nošnji postoje još svjedočanstva iz Garduna. Riječ je o prikazu dva zarobljenika svezana lancima. Smatra se da bi ti zarobljenici mogli upućivati na pokorene stanovnike Ilirika, možda upravo na Delmate. Lijevi zarobljenik je zaogrnut ogrtačem koji je prikopčan fibulom latenskog tipa, a obuven je u mrežaste opanke. Na glavi nosi šiljastu vunenu kapu.⁸⁹ Drugi zarobljenik također ima ogrtač na kojem je vidljiva fibula te pojasom svezane hlače koje se prema stopalu sužavaju. Obuću mu čine opanci s remenjem. U sastav domaće nošnje mogu se ubrojiti i poramenice, odnosno pojas od kože, konopca ili metala, koji je visio na ramenu i služio je za pridržavanje plašta.⁹⁰ Trebamo također napomenuti da je bilo i u ovoj sferi svakodnevnog života helenističkog utjecaja, prije svega u priobalnom području gdje je klima blaža.

Naravno, vrlo je teško dati iscrpan opis i prikaz delmatske nošnje i sve se svodi na nagađanja koja su proizašla iz ionako slabo sačuvanih reljefa.

3.2 Nakit Delmata

Osim odjeće, važan dio svakodnevnog života je i ukrašavanje nakitom. Osim čisto estetske važnosti i uloge nakit je zasigurno imao i za cilj iskazati određene klasne važnosti, odnosno pomagao je pri određivanju statusnog položaja određenog člana društva. Nije rijetkost da su ostavljali i komade nakita u grobovima zajedno s pokojnikom. Kao što sam ranije spomenula, delmatska je grupa svoj početak bilježila već pred kraj brončanog doba i upravo o tome svjedoče komadi nakita, lučna fibula tipa Golinjevo na koje su se urezivali jednostavni oblici zapadnobalkanskoga geometrijskog stila. Uz te najmlađe primjerke fibula tipa Golinjevo, u 8. st., a trajajući i u 7. st. pr. Kr. javljaju se i lučne fibule koje su ukrašene gustim nizovima ukrašenih grančica.⁹¹ Nosile su se i dvodjelne fibule s velikim ukrasnim diskom. Tijekom 5. st. pr. Kr. ušle su u modu na istočnojadranskoj obali i srebrne fibule. Iako

⁸⁵ M. Zaninović, 2007, 176.

⁸⁶ M. Zaninović, 2007, 176.

⁸⁷ M. Zaninović, 2007, 176.

⁸⁸ M. Zaninović, 2007, 177.

⁸⁹ M. Zaninović, 2007, 177.

⁹⁰ M. Zaninović, 2007, 178.

⁹¹ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 321.

su uglavnom bile karakteristične za Liburne, nalazimo ih u manjoj mjeri i kod Delmata.⁹² Radi se o tipu lučne fibule s duljom nožicom okrenutoj prema luku. Od sredine 4. st. pr. Kr. zajedno sa širenjem helenističkog ukusa na područje istočnog Jadrana javljaju se i neki keltski ranolatenski oblici. Pretpostavlja se da su oni stigli u srednju Dalmaciju preko balkanskog zaleđa.⁹³ Iz predrimskog vremena postoje brojna nalazišta nakita, ali su ona rezultat slučajnog pronalaska, a ne sustavnog istraživanja. Na području između sela Potočani i Zagoričani nađene su ogrlice, spiralne narukvice, lučne fibule, ukosnice, dugmad u obliku tutulusa i prstenje. Sav taj nakit dobiven je od bronce i datira iz starijega željeznog doba.⁹⁴ Također su na gradini iznad sela Lipa nađeni brončani kolutić u obliku dječje narukvice i dva spiralna prstena od bronce.⁹⁵ Na području Vrlike nađene su naočalaste fibule. Više primjeraka fibula nađeno je i na Gradini u Danilu Gornjem.⁹⁶ Među ostalim nalazištima s područja Delmata treba još nadodati brončane narukvice i ogrlice nađene na Balijinoj glavici te fibule kod Primoštena.⁹⁷ Kod Delmata se vrlo rano očituje i korištenje zlata za izradu nakita.

Reljefi iz rimskog vremena potvrđuju da su nakit nosili i muškarci i žene. Međutim, glavni problem kao i za nakit predrimskog doba je nesustavno prikupljanje, kao i nedovršena klasifikacija i katalogizacija nađenih predmeta. S druge strane, što se tiče brončanog nakita još ga se može lakše pronaći, ali je nakit od plemenitih metala češće nestao kroz stoljeća. Treći problem vezan uz ovu vrstu građe je taj da ako se i pronađu primjeri nakita oni se često izgube na putu do muzejskih ili drugih vrsta stručnih kolekcija. Govoreći općenito o ženskom nakitu žene su se u rimsko doba ukrašavale sličnim nakitom kao i drugdje u rimskom svijetu: fibulama, narukvicama, prstenjem, ogrlicama, ukrasnim iglama i slično. Takvi nalazi su nam prije svega poznati s područja Duvna (poznate iskopine iz Karaule i Crkvine).⁹⁸ Prisutnost te vrste nakita na tome području zapravo svjedoči o ukusu i ekonomskoj moći žene koja je pripadala toj gradini. Kod Vidoša je pronađeno nekoliko fibula, od kojih četiri datiraju iz „srednjeg carskog vremena“.⁹⁹ Prilikom istraživanja tumula na Cetini došlo je do spoznaje o najčešće korištenom nakitu delmatskog stanovništva tog područja. Nakit je uglavnom pronađen kao prilog u paljenim grobovima 1. i 2. st., a najviše takvog materijala potječe iz velikog humka (br. 14) koji sadrži 47 takvih grobova.¹⁰⁰ U tim grobovima je pronađeno malo materijalne ostavštine što nas navodi na zaključak da je stanovništvo u tome rimskom razdoblju dosta osiromašilo.¹⁰¹ Glavnina pronađenog nakita sastoji se od dvije vrste fibula, onih manjih s oprugom koje predstavljaju latensku tradiciju. Drugu skupinu čine fibule na "šarnir" (zglob). Uglavnom predstavljaju razne varijante tipa Aucissa. Fibule tipa Aucissa se javljaju krajem 1. st. pr. Kr., a najveća upotreba im je zabilježena u vrijeme Flavijevaca.¹⁰² Smatra se da su izrađivane u radionicama sjeverne Italije. Velik dio tih fibula pronađen je u priobalnom području, a tu se prvenstveno ističe Salona što i ne iznenađuje previše ako

⁹² S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 325.

⁹³ S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, 1998, 325.

⁹⁴ M. Zaninović, 2007, 180.

⁹⁵ M. Zaninović, 2007, 180.

⁹⁶ M. Zaninović, 2007, 181.

⁹⁷ M. Zaninović, 2007, 181.

⁹⁸ M. Zaninović, 2007, 182.

⁹⁹ M. Zaninović, 2007, 182.

¹⁰⁰ M. Zaninović, 2007, 182.

¹⁰¹ M. Zaninović, 2007, 182.

¹⁰² I. Marović, 2006, 81.

uzmemo u obzir da je Salona u prvoj polovici 1. st. po Kr. najvažnije središte rimske Dalmacije.¹⁰³ Na nekim od fibula nađeni su natpisi poput DVRNACO (v. Sl. 1).¹⁰⁴

Slika 1: Fibule tipa Aucissa s natpisom DVRNACO (preuzeto iz I. Marović, 2006, 88)

Za fibule tipa Aucissa, odnosno za njihove varijante koje su pronađene na prostoru jadranskoga obalnog pojasa važno je reći da su upravo zbog prostora u kojem su bile raširene nazvane jadransko-dalmatinskom varijantom Aucissa fibule.¹⁰⁵

Pektoral nađen u grobu 42 poznat je samo na delmatskom prostoru, pa se pretpostavlja da on predstavlja specifičnost vezanu samo za Delamate. Po površini je ukrašen samo starim motivom koncentričnih kružnica. U istom grobu je pronađeno nekoliko srebrnih, čunjastih naušnica s polumjesečastim produžetkom, dvije fibule, jedna srebrna na oprugu, a druga tipa Aucissa.¹⁰⁶ Grob je datiran u razdoblje 1. polovice 1. st. po Kr. Prema svim do sada poznatim podacima možemo reći da Delmati nisu ništa manje bili upoznati ili da su manje koristili nakit od ostatka stanovništva diljem Carstva. Razlike su naravno postojale, a one su opet bile određene ekonomskim i društvenim statusom nekog kraja. Naravno i tu je miješanje starih tradicija i novih ukusa neosporivo. Međutim, o udjelu domaćih radionica u proizvodnji nakita teško je govoriti, jer to je još uvijek nepoznata materija. Jedino u prilog tome govori zasad poznata fibula nađena u Saloni, za koju je sigurno da ju je u tamošnjoj radionici izradio Delmata Messor što je vidljivo po natpisu *Messor fecit utere felix*.¹⁰⁷

3.3 Vjerovanja i kultovi Delmata

O vjerovanjima i kultovima vezanima kako za Delmate pa tako i ostale narode iz njihova susjedstva malo je informacija koje bi dale potpunu sliku vjerskog života koji su prakticirali. Još uvijek je to područje otvoreno za daljnja istraživanja. O njima malo govore i antički pisci - gotovo ništa - pa se može reći da smo do današnjih spoznaja došli uglavnom na temelju arheološke građe, prije svega pisanih ili figuralnih posvetnih spomenika.¹⁰⁸ Kod Delmata je osobito štovan kult Silvana, kao vrhovnog božanstva. Štovanje ovog pastirskog božanstva kod ovog izrazito stočarskog naroda potvrđuju i brojni reljefi sa Silvanovom kultnom slikom nađeni na njihovom području. Štovanje, dakle, moglo bi se reći, nije bilo vezano isključivo za religijske aspekte, već je ono bilo vezano za način života i oblik privrede (lat. *silva* - šuma). Važnost šume, lov, uzgoj stoke, bavljenje raznim poljoprivrednim vrstama sve je u konačnici bilo vezano uz ovaj kult koji se držao zaštitnikom svih tih aktivnosti, bilo

¹⁰³ I. Marović, 2006, 81.

¹⁰⁴ I. Marović, 2006, 88.

¹⁰⁵ M. Zaninović, 2007, 183.

¹⁰⁶ M. Zaninović, 2007, 183.

¹⁰⁷ M. Zaninović, 2007, 182.

¹⁰⁸ D. Rendić-Miočević, 1989, 461.

da se on pojavljuje u muškim (*Silvanus*) ili ženskim (*Silvanae*) osobama.¹⁰⁹ Kod ovog božanstva prihvaćena je rimska interpretacija u vidu imena rimskog boga Silvana, ali je zadržao stariju ikonografsku predstavu grčkog Aegipana.¹¹⁰ Postoji klasifikacija prema kojoj se Silvan prikazuje na reljefima u četiri oblika: sam, Silvan i nimfe, Silvan i druga božanstva te Silvan s nimfama i drugim božanstvima.¹¹¹ Za ovaj kult značajno je da ga nisu štovali samo Delmati u unutrašnjosti, nego je njegovo štovanje izraženo i u urbaniziranim područjima i među pripadnicima viših slojeva društva. Međutim, tu valja biti na oprezu i treba uzeti u obzir i mogućnost da se tu radi i o italskom Silvanu. Naravno to se povezuje s procesom migracije ljudi iz zaleđa i okolice u gradove, prije svega u Salonu.¹¹² Kult Silvana uglavnom se obavljao u prirodi, gdje su polagane njegove votivne slike i jednostavne are.¹¹³ U najvećoj mjeri sačuvani figuralni prikazi Silvana prikazani su u vidu kamenih reljefa. Većina kulturnih slika vezanih za Silvana s delmatskog područja podjeljena je u tri zone.¹¹⁴ Najbrojniji su spomenici s prostora Solina i njegove okolice. Na tim je spomenicima zabilježen najjači utjecaj stranih predložaka.¹¹⁵ U drugu skupinu spadaju spomenici s područja Sinja i Vrličkog kraja, a treću zonu čini područje jugozapadne Bosne - Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko polje. Spomenici koji dolaze s ovog posljednjeg područja sadrže najviše autohtonih elemenata. Vjerojatno je način prikazivanja Silvanovog kulta bio dosta ovisan o geografskim, ekonomskim, ali i kulturnim razlikama između primorskog pojasa i zadinarskih krajeva.¹¹⁶ Prema tome, možemo reći kako reljefni prikazi iz unutrašnjosti delmatskog prostora odišu pravim tradicionalnim karakteristikama. Proces romanizacije teško je zahvaćao ta područja, a razlog toga je vjerojatno prirodna planinska prepreka koja je dijelila primorje i unutrašnjost. Zbog toga i klesari u unutrašnjosti, koji vjerojatno zbog pomanjkanja veza s rimskim svijetom nisu izučili sve tajne tog zanata, rade reljefne kompozicije s karakteristikama ruralne provincijske umjetnosti.¹¹⁷ Nije rijetkost da ti domaći klesari pri izradama tih reljefnih prikaza ubacuju i elemente domaćeg folklora (primjerice reljef iz Suhaće na Livanjskom polju - prikaz Silvana, Dijane i nimfa, potom reljef iz Opačića na Glamočkom polju posvećen Silvanu i Dijani).¹¹⁸ Druga bitna razlika u načinu prikazivanja Silvana jest ta što je u primorskim reljefima uvijek prikazan kao zreo muškarac s gustom bradom, dok u je unutrašnjosti uglavnom okarakteriziran kao mladi golobrađi satir.¹¹⁹ No, bez obzira na spomenute razlike postoje i određeni elementi koji su zajednički svim figuralnim prikazima spomenutog božanstva, pa ne iznenađuje previše činjenica da je na temelju toga identificiran delmatski tip Silvana.¹²⁰ U tome tipu Silvan je najčešće prikazan s kozjim nogama i kozjim rogovima. Kao dodaci su mu pastirski štap koji nosi u ruci (*pedum*), potom pastirska svirala (*syrinx*), te pas, jare i drveće koje mu je posvećeno.¹²¹

¹⁰⁹ D. Rendić-Miočević, 1979, 105.

¹¹⁰ M. Zaninović, 2007, 215.

¹¹¹ D. Rendić-Miočević, 1989, 463.

¹¹² M. Zaninović, 2007, 216.

¹¹³ M. Zaninović, 2007, 216.

¹¹⁴ A. Rendić-Miočević, 1974, 30.

¹¹⁵ A. Rendić-Miočević, 1974, 30.

¹¹⁶ A. Rendić-Miočević, 1974, 30.

¹¹⁷ A. Rendić-Miočević, 1974, 31.

¹¹⁸ A. Rendić-Miočević, 1974, 31.

¹¹⁹ A. Rendić-Miočević, 1974, 31.

¹²⁰ A. Rendić-Miočević, 1974, 31.

¹²¹ A. Rendić-Miočević, 1974, 32.

Među spomenicima koji su posvećeni Silvanovom kultu spadaju i tri brončane statuete. Jedna je nađena u Čitluku (*Aequum*). Prikazuje golog Silvana u stajaćem položaju. Glava mu je zabačena naprijed i udesno kako bi se što više približio svojoj svirali. Tijelo mu je izduženo s tim što sama muskulatura nije pretjerano naglašena. Kukovi i kozje noge odijeljeni su mu od trbuha. Na glavi ima rogove. U lijevoj ruci drži pedum, a u desnoj mu je siringa.¹²² Ovakav klasičan prikaz Silvana uočljiv je još na reljefu iz Trogira, a srodan mu je i prikaz nađen na Libovcu kod Kučina blizu Solina.¹²³

Druga brončana statueta s nepoznata nalazišta nalazi su u Arheološkom muzeju u Splitu. Statueta je slabo očuvana. Određene srodnosti s ovom statuetom nalazimo i na figuralnim prikazima Silvana iz primorskoga delmatskog teritorija. Velikim djelom na tim figuralnim prikazima sa spomenutog prostora Silvan ima uzdignutu desnu ruku. Sličan prikaz nađen je i na lokalitetu Gradac kod sela Halapić na Glamočkom polju.¹²⁴ Zanimljivo je da je Silvan s uzdignutom desnicom u kojoj drži siringu nađen i na liburnskom teritoriju (reljef iz Pridrage kod Novigrada).¹²⁵

Treći brončani kipić ne pripada u potpunosti tzv. delmatskom tipu, ali unatoč određenim rezervama pripisuje se također Silvanu.¹²⁶ O mjestu pronalaska nema točnih informacija, već postoji samo indicija da je nađen na području Crkvine u blizini Livna. Statueta je oštećena i nedostaje joj dio desne ruke od lakta pa niže, potom atribut koji je vjerojatno držao u ruci, te papci na nogama. Silvan je prikazan gol i u stajaćem položaju. Tijelo mu je pomalo feminizirano, ramena su mu spuštена i uska, prsni koš poprilično nerazvijen. Novost predstavlja izuzetno velik trbuh koji dominira prednjom stranom, što nije bilo prikazano niti na jednom dosad pronađenom prikazu Silvana na ovom području. Genitalije su dosta izražene, stražnjom stranom tijela dominiraju pleća te dlakavi svinuti rep (s oba kraja vezan uz tijelo).¹²⁷ Atribut koji se nalazi u ruci, upućuje prema jednoj pretpostavci da se radi o siringi, a prema drugoj pretpostavci ruka je bila oslonjena na bok iznad desne noge. Na prikazu se primjećuje i jedan sitan detalj koji nije dovoljno obrađen, a koji ide po sredini gornjeg dijela desne noge. Taj bi se detalj mogao definirati kao ostatak jelenje kože (nebride) kao simbola vezana uz Dionizov kult, a koji se zna javiti i na kulturnim slikama Silvana i na delmatskom teritoriju.¹²⁸

Delmati su uz štovanje šumskog Silvana (*Silvanus silvestris*), poznavali i kult domaćeg Silvana (*Silvanus domesticus*), koji je štovan kao Lar kućnog ognjišta i svega popratnog.¹²⁹ U sklopu kulta Silvana javlja se i *Silvan Messor* (žetelac),¹³⁰ kod kojega je siringa zamijenjena srpom. Potvrda Silvana žeteoca potječe s područja Ridera.¹³¹ Izvan delmatskog prostora pronađen je još reljef Silvana Mesora na području oko Nina, tj. prostoru Liburna. Još se spominje uz Silvana nadimak *Cor* (na reljefu s područja Glamoča).¹³² Na temelju poznavanja delmatske onomastike došlo se do zaključka kako u tom nadimku nije

¹²² A. Rendić-Miočević, 1974, 33.

¹²³ A. Rendić-Miočević, 1974, 34.

¹²⁴ A. Rendić-Miočević, 1974, 37.

¹²⁵ A. Rendić-Miočević, 1974, 36.

¹²⁶ A. Rendić-Miočević, 1974, 37.

¹²⁷ A. Rendić-Miočević, 1974, 37.

¹²⁸ A. Rendić-Miočević, 1974, 38.

¹²⁹ D. Rendić-Miočević, 1979, 113.

¹³⁰ Patsch ga objašnjava samo kao daljnju specifikaciju Silvana, boga "župnog zemljišta, koje je nekad bilo šuma (villa).

¹³¹ D. Rendić-Miočević, 1989, 474.

¹³² M. Zaninović, 2007, 218.

sadržan niti jedan oblik ili analogija uz koje bi se moglo povezati ime *Cor*, osim imena *Corragos* (koje se, međutim, ubraja u makedonske antroponime), te toponimi *Corrhagus* i *Corinium*, ali ta teza teško da bi se mogla uzeti kao valjano rješenje.¹³³ Značajna je pojava epiteta *Cor* i na spomeniku uz Jupiterovo ime. Rendić taj epitet uspoređuje i dovodi u vezu s onim iz Glamoča, te zaključuje da je ovo vrhovno domaće božanstvo bilo jednom poistovjeđeno s vrhovnim italskim bogom (Jupiter), a drugi put s italskim Silvanom, čija je interpretacija na kraju prevagnula.¹³⁴

U sklopu Silvanove kultne zajednice kao jedna od glavnih pripadnica bila je Dijana. O njezinu kultu svjedoče epigrafski i figuralni spomenici iz priobalja i unutrašnjosti. Jedan od poznatijih njenih reljefa nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu. Na reljefu je prikazana samostalno, bez ikakve pratnje.¹³⁵ Međutim, nije ju rijetkost naći i u pratnji vrhovnog božanstva Silvana. Bitno je napomenuti da se ishodište njezina kulta nalazi u grčkoj duhovnoj, ali i umjetničkoj tradiciji.¹³⁶ Potvrda tome jest i rano pojavljivanje Artemidina lika na pojedinim primjercima grčkog, ali i domaćeg novca na našoj obali. Na području Duvanjskog polja pronađeni su reljefi i žrtvenici koji prikazuju Dijanu kao Artemidu u kratkom hitonu te s psom i košutom.¹³⁷ Prikaz Dijane s autohtonim obilježjima dosta je čest. Na temelju literarnih izvora smatra se da je njen kult na našoj obali posebno ojačao nakon Hadrijanove vladavine, tj. u doba antoninske dinastije.¹³⁸

Slika 2: Prikaz Dijane u lovu (preuzeto iz A. Rendić – Miočević, 2006, 136)

Često je pri identifikaciji određenoga njenog reljefa, na kojem je čak i prikazana u osnovnom obliku, kao lovkinja (v. Sl. 2), teško bez valjane i potkrepljene argumentacije objasniti je li riječ o klasičnoj ili o domaćoj kulturnoj tradiciji.¹³⁹ Reljef iz Opačića na kojoj su prikazane Dijana i dvije orantice rad je ruku domaćeg majstora. Ploča je nađena zajedno s još jednom na kojoj su prikazani Silvan i Dijana. Ova druga također potječe iz domaće radionice,

¹³³ D. Rendić-Miočević, 1989, 465.

¹³⁴ D. Rendić-Miočević, 1989, 465.

¹³⁵ A. Rendić-Miočević, 2006, 133.

¹³⁶ A. Rendić-Miočević, 2006, 135.

¹³⁷ M. Zaninović, 2007, 214.

¹³⁸ A. Rendić-Miočević, 2006, 135.

¹³⁹ A. Rendić-Miočević, 2006, 135.

a uz obje je nađen Vespazijanov novac.¹⁴⁰ Za razliku od Silvana, kojemu su posvećeni brojni epigrafski spomenici, Dijana se na njima ne javlja toliko često, tek nekoliko puta u području gornje Cetine, jednom u Promoni te nekoliko puta u Saloni. Njeni epiteti su *Augusta* i *Silvestris*.¹⁴¹ Uz ova dva božanstva tu su i nimfe, međutim one su uglavnom na reljefima javljaju kao pratnja ovim gore spomenutim božanstvima. Nimfe su posebno štovane kao *Silvestrae* i *Fontanae*, a s obzirom na važnost vode u krškom kraju razumljivo je da je šumski bog zaštitnik i nimfi izvora.¹⁴²

Prema potkrijepljenim tezama, moglo bi se reći da te tri božanske personifikacije - Silvan, Dijana i nimfe - tvore svojevrsnu delmatsku trijadu.¹⁴³

4. ZAKLJUČAK

Delmati, kao što smo vidjeli, u pisane izvore ulaze tek oko 2. st. pr. Kr. i možda nikad o njima ne bismo saznali ništa da ih povijest nije zabilježila zbog ratova protiv Rima. Njihov zatvoreni život unutar zajednice omogućavao je razdoblje dugotrajne zaštićenosti unatoč mnogobrojnim napadima izvana. Da se radi o dobro organiziranoj zajednici svjedoči njena bogata kultura. Sve kreće od činjenice da su oni dominantno stočari, a to bitno utječe na razumijevanje njihovih kultova i vjerovanja, kao i na oblikovanje njihova obitavališta. Vjerovanja potom utječu na nošnju i na primjenu brojnih dekorativnih sadržaja.

Na otpor Delmata je svakako velik utjecaj imala i njihova kultura koja je nezaobilazni element društvenog identiteta. Međutim, teško je s naše pozicije govoriti o stupnju razvijenosti i samosvijesti delmatskog identiteta. Ono što sa sigurnošću možemo ustanoviti jest činjenica da su se Delmati tijekom dugogodišnjih ratovanja pokazali kao respektabilan protivnik kojeg u prvom trenu možda ni sama rimska vojska nije očekivala. Vjerojatno su i pripadnici rimske vojske ostali iznenađeni kad su spoznali snagu te male zajednice. I kod Rimljana su postojali uvijek prisutni stereotipi, kako će brzinom munje izbrisati postojanje tog naroda. Rim je bio u poziciji iščekivanja sljedećeg razloga za napad. Nakon 160 godina povremenih sukoba, u krvi i ognju ugušen je i posljednji otpor ponosnih Delmata, i naravno, Rimljani su sebi otvorili put kako bi proširili svoje kulturne korjene. Naravno da su nosioci romanizacije bili velikim djelom rimski vojnici koji su se utaborili u vojnim logorima. Za očekivati je da je ona brže zahvaćala teritorij uz obalu, nego li područja u unutrašnjosti, pa tako prve elemente romanizacije nalazimo pola stoljeća prije konačnog pokoravanja Delmata. Time su Rimljani stvorili glavno uporište za daljnje ekonomsko i političko podvrgavanje preostalog prostora.¹⁴⁴ Potom je došlo do izgradnje cesta, čiji su graditelji bili rimski vojnici koji su svoje logore smjestili u samo poprište delmatskih nemira. Ističu se poznata VII. Legija koja je bila smještena u Gardunu, a čuvala je prijelaze preko Cetine, i XI. u Burnumu koja je čuvala one preko Krke. Osim samih legionara i pomoćnih vojnih postrojbi legiju je pratio cijeli pokretni grad koji je bio sastavljen od raznih pripadnika koji su služili "moralnom" uzdizanju vojnika. Tu se moglo pronaći i trgovaca, obrtnika, članova obitelji koje su pratile svoje muževe i očeve diljem države. To je veliko mnoštvo ljudi svakako pridonosilo ekonomskom i kulturnom širenju Rima. Ujedno se i za rimske veterane odvajaju plodne

¹⁴⁰ M. Zaninović, 2007, 215.

¹⁴¹ M. Zaninović, 2007, 215.

¹⁴² M. Zaninović, 2007, 217.

¹⁴³ M. Zaninović, 2007, 217.

¹⁴⁴ M. Zaninović, 2007, 220.

površine koje im se darivaju. Na oduzetim teritorijama veterani podižu svoje posjede, naravno, uz pomoć pokorenoga delmatskog naroda, pa sve više dolazi do uplitanja u život koji se odvijao po starim domorodačkim tradicijama. Zacijelo se romanizacija odvijala i ženidbom s domaćim stanovništvom, ili odlaskom delmatskog stanovništva u pomoćne jedinice rimske vojske (*auxilia*) koja bi po odsluženom vojnom roku darovala veteranima prava rimskih građanina. Naravno nikako se ne može izostaviti u procesu romanizacije osnivanje municipija, kao i davanje rimskog građanskog prava na neki drugi način. Tako je stanovništvo koje je naseljavalo obalno područje Dalmacije dobilo građansko pravo u ranom prvom stoljeću nove ere. To potvrđuje i onomastički repertoar, u kojem je česta upotreba gentilnog imena *Iulius*, koju će biti jako teško pronaći u unutrašnjosti. Međutim, još uvijek je bilo onih Delmata koji nisu prekinuli veze s domorodačkom onomastičkom tradicijom, primjerice u Saloni tako nailazimo na osobe koje se zovu *Iulius Beuzas*, *Iulius Messor*, *Iulia Vendo*, te mnoga druga. Stanovništva iz unutrašnjosti, ono je uglavnom građansko pravo dobilo za vrijeme Hadrijana što opet potvrđuju domorodački natpisi s njegovim gentilnim imenom *Aelius*, npr. *Aelius Varro*.¹⁴⁵

I na kraju bi trebalo još reći nekoliko riječi vezano za literaturu koja obrađuje problematiku Delmata. Uočljivo je kako baš antički pisci nisu pouzdani davaoci točnih informacija. Možda još u obzir možemo uzeti podatke koji se odnose na ratovanje, ali što se tiče problema društva i uređenja podaci su dosta siromašni i uz to još uvijek ih je teško odgonetnuti. Međutim, događa se ponekad da neki suvremeni autori krivo interpretiraju antička djela. Treba, osim toga, uzeti u obzir i to da su informacije antičkih pisaca pisane pod utjecajem rimske dominacije, a na kraju, sjetimo se poznate uzrečice koja kaže kako povijest uvijek pišu pobjednici. Noviji pisani izvori se uglavnom temelje na rezultatima arheoloških istraživanja, koja su nažalost malobrojna, a dio ih je i nesustavno izvođen, ali i temeljena su na slučajnim pronalascima.

Unatoč svemu, možemo upoznati Delmate, pa makar i samo u jednom ograničenom opsegu. O njihovu kontinuitetu svjedoče brojni arheološki pronalasci koji potvrđuju na postojanje delmatskog božanstva, upoznaju nas sa svakodnevicom delmatskog društva prožeto različitim običajima.

5. LITERATURA

- BILIĆ-DUJMUŠIĆ, S., 2004. – Siniša Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34. - 33. god. pr. Krista.*, dokt. disertacija (rukopis), Sveučilište u Zadru, Zadar
- BOJANOVSKI, I., 1988. – Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo
- ČAČE, S., 1979. – Slobodan Čače, Prilozi proučavanju naroda sjeverozapadnog Ilirika, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 18, Zadar
- ČAČE, S., 1994. – 1995. – Slobodan Čače, 1995, *Dalmatica Straboniana*, *Diadora* 16 - 17, Zadar, 101 - 128.
- DIMITRIJEVIĆ, S. – TEŽAK-GREGL, T., - MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1998. - S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl - N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb
- GABRIČEVIĆ, B., 1953. – Branimir Gabričević, Dvije ilirske općine na području Vrlike, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 103 - 118.
- KURILIĆ, A., 2008. – Anamarija Kurilić, *Ususret Liburnima*, Zadar

¹⁴⁵ D. Rendić - Miočević, 1989, 699.

- MAROVIĆ, I., 2006. – Ivan Marović, Aucissa fibule s natpisom u arheološkim muzejima u Zagrebu, Zadru i Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 99, Split, 81 – 98.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A., 1974. - Ante Rendić-Miočević, Tri brončane statue Silvana s područja Dalmacije, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 8, Zagreb, 29 - 42.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A., 2006. - Ante Rendić-Miočević, Uz jedan neobjavljeni reljefni prikaz Dijane iz cetinskog kraja, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 99, Split, 133 - 143.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1979. – Duje Rendić-Miočević, Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove “panonsko-iliričke” kultne zajednice, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 12 - 13, Zagreb, 105 - 124.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. - Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split
- SUIĆ, M., 2003. – Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb
- WILKES, J. J., 1969. – Johan J. Wilkes, *Dalmatia*, London
- ZANINOVIĆ, M., 2007. – Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik
- MAROVIĆ, I., 2006. – Ivan Marović, Aucissa fibule s natpisom u arheološkim muzejima u Zagrebu, Zadru i Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 1, Split, 81 - 98
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A., 2006. – Ante Rendić-Miočević, Uz jedan neobjavljeni reljefni prikaz Dijane iz cetinskog kraja, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 99, Split, 133 - 143.

Ivana Morić

University of Zadar

Department of History

The customs of Delmati

Abstract

The author touches on the culture and customs of Delmati with the aim of answering the research question how much the culture made possible the political stability and power manifested during the long-term conflicts with the Romans. The fact that a relatively small community fought a mighty giant embodied in Rome and resisted for so long is actually what fascinates the most. The Delmati livestock husbandry largely shaped the culture and beliefs that set the framework within which they organized hill and hillfort life. Delmati society developed within the walls of fortified settlements that exuded with their inherent relationships. Delmats in the safety within the fort found time for art, culture, weaving clothes, making jewelry and the like. Within the Delmati community the education of young generations, who have preserved the tradition of Delmati independence, took place, their lifestyle and the value of standards that must be respected. Delmats had developed spiritual culture that fitted into the broader mosaic of the deities of the eastern Adriatic coast. That their gods and the rituals dedicated to them were of great importance, witness also a large number of archeological findings, reliefs with the deities depicted. These monuments almost carry over their myths of gods and goddesses and the ubiquitous nymphs. However, they also carry over something equally important. They give us an image of Delmatae men and women, shown in the figure of deity because a Delmat could only by the image of himself create an imaginary picture of his own divinity, dressing him in his most festive attire and giving him

the noblest role in Dalmatia while carving in the Dalmatian stone. Delmati are recorded in the written sources only around the second century BC and we might have not found anything about them if the history hadn't recorded them because of the wars against the Rome. After the final defeat of Delmati after the Pannonian-Delmati revolt in 9th year, the Romanization began which was enforced with the marriage with the local population, or with Delmati population joining the Roman army auxiliary units (Auxilia) which would grant their veterans the rights of Roman citizenship after the completion of the military service. It is certainly impossible to exclude the establishment of municipality in the process of Romanization, as well as giving the Roman civil law in some other way.